

İSLÂM KELAMINDA MEZHEPLERİN ÖNEMİ*

W. Montgomery WATT

Terc. İbrahim Hakkı İNAL*

Bu tebliğde, özet bir şekilde, mezheplerle ilgili genel bir tez ortaya koymaya ve bu teze mesned teşkil eden materyalin bir kısmını sunmaya çalışacağım.

Ortaya koymaya çalışacağım tez şudur: el-Bağdadi'nin *Kitabü'l-fark beyne'l-fırak* isimli eseri [ve benzeri mezhepler tarihi eserlerinde] yer alan ifadeler (günümüz İslam araştırmacılarının beklentilerinin aksine), nötr ifadeler olmayıp, bahse konu olan fikrî hareketle ilgili müellifin ortaya koyduğu kısmen önyargılı fikirlerdir. Bu eserlerde mezheplerle ilgili verilen

* Bu metin W. M. Watt'ın, Oryantalistler kongresinde sunduğu 'The Significance of the sects in Islamic Theology', (Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamic, 1968, Leiden 1971) isimli tebliğinin tercümesidir.

* Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.
ibrahimhakkiinal@hotmail.com

malumat, bir yandan son derece şematik, diğer taraftan ise mezheplerle ilgili oluşturulan şemalar tahmin edilenden çok farklıdır. Bu eserler incelendiğinde, mezheplerin şematik olarak sunulmasında mezhepler tarihi yazarlarının iki inanç ya da ön kabulden hareket ettikleri görülür. Bu ön kabullerden biri, İslam doktrinin değişmezliği ve bunun tabii bir sonucu olarak da gelişme düşüncesine kapalı oluşu fikridir. Diğerisi ise İslam'da 73 fırka bulunduğu ve bunlardan yalnızca birinin kurtuluşa ereceği şeklindeki anlayıştır ki bu anlayış Peygamberin konuyla ilgili bir hadisinden kaynaklanmaktadır. Bu iki genel kabulün mezhepler tarihi eserlerinde ilginç yansımaları olmuştur. Mesela, bazı durumlarda mezheplerin sayısı 73 sayısına ulaşılabilme için gereksiz bir şekilde artırılmıştır. Bazı Mu'tezilî alimlerin, gerçekte öyle olmadığı halde, sanki ayrı bir mezhep kurucusuymuş gibi gösterilmesi bu gayeye matuftur. Bazı durumlarda ise, yine 73 sayısını tutturabilmek kaygısıyla, aralarında itikadî konularda çok az ortak yön bulunan ve biri birlerine pek de fazla sempati duymayan kişiler sanki aynı mezhebin mensubu imiş gibi gösterilmişlerdir. Diğer taraftan, Cehmiyye örneğinde olduğu gibi, nadiren de olsa, bir mezhep hiç yoktan icat edilmiştir.

Mezhepler tarihi müelliflerinin elinde iki tür malzeme bulunuyordu. Bunlar, ya bir kimsenin kendisiyle ve kendisi gibi düşünenlerin inançlarıyla ilgili vermiş olduğu malumat ya da bir kişinin muarızlarıyla ilgili olarak ortaya koyduğu bilgilerdi. Muarızlarla ilgili verilen bilgiler, bu kişiler aleyhinde uydurulan takma adları da içeriyordu. Aslında mezhep isimlerinin çoğu ilgili mezhebin muarızları tarafından verilen isimler olup, ancak çok azı söz konusu mezhep mensuplarının kendilerine verdiği isimlerden oluşuyordu.

Sanırım ortaya koyacağım tezin ana hatlarıyla ilgili özet de olsa yeterince bilgi vermiş oldum. Bundan sonraki kısımda, ortaya koyduğum bu tezi örneklerle ortaya koymaya çalışacağım. İlk örnek olarak Kaderiyye'yi ele alabiliriz.

İslam Kelamıyla ilgilenen araştırmacılara göre Kaderîler, kulun fiillerinin Allah tarafından önceden takdir edilmediğini, aksine kulun kendi özgür iradesi sonucu gerçekleştiğini savunan kimselerdir. İlk Kaderîler, Emevilerin siyasi muhalifleridirler fakat Kaderî görüşün daha sonraki kelam alimleri tarafından, özellikle de Mu'tezile diye bilinen grup tarafından da, savunulduğunu görüyoruz. Genellikle Mu'tezile'nin kurucularından biri olarak kabul edilen ve dolayısıyla da Mu'tezilî olan Amr b. Ubeyd'e *Kaderiyye'ye Reddiye* isimli bir eser izafe edilmesi problem teşkil etmektedir. Bu izah edilmesi gereken bir husustur. Amr'ın hayatının belli bir döneminde Kaderî görüşü benimsediği, muhtemelen bu kitabı Kaderî görüşü benimsemeden önce yazmış olabileceği şeklinde bir hipotez ortaya atılabilir. Bu tamamen ihtimal dışı hipotezi kabul etmemizi gerektirecek bir sebep bulunmamaktadır. İsin aslı şudur: Amr b. Ubeyd'in yaptığı, muarızlarına hoş görülme-
'Kaderiyye' ismini vermektir. Amr'a göre, Allah'ın olayları ezelden takdir ettiğine inanmaları sebebiyle, onların bu isimle anılmaları son derece uygundur. Amr b. Ubeyd 760 yılı civarında vefat etmiştir fakat 150 yıldan fazla bir süre sonra el-Eş'arî'nin eserinde bu ismin doğru kullanımıyla ilgili tartışmanın izlerine rastlamak mümkündür. el-Eş'arî'nin Kaderîler'i, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğuna ve bu noktada Allah'ın önceden takdirinin söz konusu olmadığına inanan kişiler olarak tarif ettiğini görmekteyiz.

Genellikle, Kaderiyye'nin muarızı olarak Cebriye ya da Mücbire gösterilir. Bu iki ismin kullanımı değişiklik arz etse de bu, Kaderiyye kelimesinin iki farklı anlamda kullanıldığı şekilde değildir. Mu'tezile ve normalde Kaderîler olarak isimlendirilen diğerleri, kendilerinin savunduğu, insanın amelleriyle ilgili Mu'tezilî görüşü reddeden herkesi Mücbire diye isimlendirirler ve bu yüzden de Ehl-i Hadîs'ten Eş'arî kelamcılara kadar Sünnilerin çoğunluğunu Mücbire'nin mensubu olarak görürler. Eş'arî'ler bazen, bir diğer Sünnî mezhep olan Maturidîlerce, Cebri görüşe sahip olmakla bile itham edilmişlerdir. Bu sataşmaya karşı Eş'arîler, savundukları *kesb* doktrininin Kaderiyye ile Cebriye (ya da Mücbire)'nin görüşleri arasında bir ara yol ya da vasıta olduğunu savunarak karşılık vermişlerdir. Cebri görüşe göre, insanın yaptığı eylemlerde bir dahli söz konusu değildir. Bizim bir fiili işlerken insana atfettiğimiz güç ya da irade mecazi anlamdadır. Birisi hakkında, 'şu işi işledi' dediğimizde o insana izafe ettiğimiz 'bir iş yapabilme kudreti ya da iradesi, 'taş düştü' dediğimizde taş atfettiğimiz hareket etme kabiliyet ya da iradesinden farklı değildir. Onlar, Cebriyye'ye örnek olarak Cehmiyye mezhebini gösterirler.

'Sözde mezhep' olan Cehmiyye, aslında mezhepler tarihçilerinin bir hayal mahsulüdür. Bir çok mezhep mensubunun muarızlarını Cehmî diye isimlendirdiği, şüphesiz doğrudur. Fakat bunu değişik saiklerle yapmışlardır. Cehmî olarak isimlendirilen bir çok insan, genellikle Mu'tezile gibi diğer mezheplere mensup olarak kabul edilir. Bu yargıya varmak için dayandığım delillerin çoğunu İslam Ansiklopedisi'ndeki konuyla ilgili yazdığım maddede ortaya koydum. Burada bu kadarla yetinip, bazen Cehmiyye'nin de mensup olduğu söylenen daha büyük bir mezhep olan, Mürcie konusuna geçiyorum.

Mürcie söz konusu olduğunda çok değişik problemleri ele almak gerekmektedir. Bunlardan birisi, kaynaklarda Ebu Hanife'nin Mürciî olduğundan bahsedilmiş olmasıdır ki Sünnî İslam'ın en önemli temsilcilerinden birinin sapık bir mezhep mensubu olarak gösterilmesi demek olan bu durum, izahı güç bir durumdur. İkinci problemler konu, Abbasiler'in ilk döneminde, Ebu Hanife ve O'nun bazı önde gelen talebeleri dışında, kaynaklarda Mürciî olarak tavsif edilen şahsiyetlerin aslında haklarında çok az bilgiye sahip olduğumuz önemsiz kişiler olmalarıdır. Bununla birlikte, şu husus belirtilmelidir ki, Mürcie'nin İslam düşüncesine önemli katkıları olmuştur. Mezhepler tarihi müelliflerinin Mürcie'yi sınıflandırırken karşılaştıkları güçlükler, Mürcie konusuyla ilgili bir diğer problemi oluşturmaktadır. Mesela Şehristanî, Mürcie'yi Havâric Mürcie'si, Kaderiyye Mürcie'si ve Cebriyye Mürciesi olarak sınıflandırmaktadır. Temel Mürciî doktrinin diğer doktrinlerle uzlaşmasının mümkün olduğu kabul edilmek suretiyle, Mürcie'nin tasnifiyle ilgili zorluğun üstesinden gelinebilir gibi gözükmeyle birlikte, bu aslında hiçbir anlamda Mürcie'nin bir mezhep olmadığını kabul etmemiz anlamına gelir.

Bu son varsayımı kabul etmiş olsak ve irca doktrinini düşüncemizin merkezine alsak bile, netice itibariyle bu iddianın değişik yönlerden ele alınabileceğini görürüz: İrcâ kelimesi Kur'an'daki bir ayetle (9. 106:7) ilişkilendirilebilir ki bu ayette 'diğerlerinin durumu Allah'ın hükmüne ertelendi' denmektedir (*murcevne, murce'ûne*). Bununla birlikte, erteleme kavramı bile değişik açılardan ele alınabilir. Bu erteleme kelimesi 'günahkarlarla ilgili hükmü (hesap gününe erteleme) anlamına gelebilir veya fazilet sıralamasında Ali'yi Osman'dan sonraya tehir etmek anlamı taşıyabilir. Diğer taraftan, bu kelime iman tarifinde, ameli, insan hakkında

hüküm verirken, önem açısından ikinci plana erteleme anlamında da anlaşılabilir. İrcâ kelimesi, 'ümid etmek' anlamına gelen racâ'dan türeyen, ettirgen anlamda kullanılan, bir kelime olarak 'ümit verme' anlamında anlaşılabilir. Avrupalı araştırmacılar (mesela Wensinck), genellikle, Mürcie'nin büyük günah işleyenin imandan çıktığını savunan Harici görüşe bir tepki olarak doğduğunu söylerler. Bu, ircâ'yı ilk anlamıyla anlamak, yani kişinin imandan çıkıp çıkmayacağıyla ilgili hükmü Allah'a bırakmak demektir. Bununla birlikte, *irjâ* kelimesinin ilk kullanımının Ali ve Osman arasındaki ilişki bağlamında kullanıldığı da söylenebilir. İbn Sa'd, Muhârib (ö. 734) diye isimlendirilen Kufe'li bir hadisçiyle ilgili bilgi verirken, 'O Ali ve Osman hakkındaki hükmü ve iman ya da küfür konusunda karar vermeyi tehir eden 'ilk Mürcie'ye' mensup idi', demektedir.

Mürcie konusunun özünü kavrayabilmek için, bu terimi kullanan değişik mezhep mensuplarının konuyla ilgili söylediklerinin de incelenmesi gerekmektedir. Şîî müellif el-Nevbahtî'nin bu ismi çokça kullandığı bilinen bir husustur. *Fıraku's-Şia* (bu eserin ona ait olduğunu farzediyoruz) adlı eserinde, en-Nevbahtî İslam toplumunda dört ana mezhebin bulunduğu bahsetmektedir ki bunlar Şia, Mu'tezile, Mürcie ve Hariciler'dir. Bu mezheplere baktığımızda, ilk dikkat çeken şey, Sünniliğin bunlar arasında zikredilmediği hususudur. Bunun sebebinin, müellif tarafından Sünniliğin, mezheplerden bir mezhep olarak telakki edilmeyip İslam'ın asıl temsilcisi olarak görülmesi olduğu, öne sürülebilir. Fakat, müellifin Şîî olduğunu ve dolayısıyla İslam'ın asıl temsilcisi olarak Şia'yı görmesinin daha makul olacağını göz önünde bulundurursak, bahsettiğimiz bu ihtimalin mümkün olmayacağı kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Bu da en-Nevbahtî'nin,

Mürctie ismini, Ali'nin Osman'dan üstün olduğunu kabul etmeyenler anlamında, bütün Sünniler için kullandığını gösterir. Diğer taraftan, Mu'tezililer, Mürctie'yi özellikle büyük günah işleyenin, bu günahına rağmen, imandan çıkmadığına inanmaları dolayısıyla tenkit ederler. Hariciler Mürctie ismini, özellikle Ali'yi tenkit edenler için olmak üzere, Sünniliğin çoğunluğu için kullanmışlardır. Ehl-i Hadis'e gelince, onların bir kısmının Mürctie'yi, imana önem vermemek ve ameli göz ardı etmekle eleştirdiklerini görüyoruz. Mukâtil b. Süleyman'a (v. 767) atfedilen bir söz, bu konudaki aşırı görüşü temsil eder ki kendisinin 'imanın olduğu yerde günah zarar vermez' dediği nakledilir. Bu ifade bir çokları tarafından moral değerleri zaafa uğratacak bir görüş olarak mütalaa edilip eleştirilmiş olsa da, aslında Ehl-i Sünnet'in büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüş bir anlayışa işaret eder ki o da, gerçek imana sahip olmak kaydıyla, bir kişinin İslam toplumuna olan aidiyetini devam ettireceği ve ahirette günahlarından dolayı ceza çekecek olsa bile sonunda cennete gideceği görüşüdür.

Genelde Eş'arî olan mezhepler tarihi geleneği, bütün bu karmaşık yapıdan Mürctie diye bir mezhep üretti fakat bu mezhep biraz ilginç bir mezheptir. El-Eş'arî'nin bizzat kendisi, *Makalat'ta*, hiç şüphesiz Hanefilere ve diğer Kufe ulemasına beslediği olumsuz duyguların etkisiyle, son derece rahat bir şekilde, Ebu Hanife ve O'nun takipçilerini Mürციî olarak takdim edebilmektedir. Bununla birlikte, bir asır sonra el-Bağdadi *irca* akidesini amele ikinci derecede önem atfedilmesi dolayısıyla eleştirmekte ve Mürციî olan el-Gassân'ı Ebu Hanife ile kendi görüşleri arasında benzerlik kurması yüzünden tenkit etmektedir. Aynı şekilde el-Şehristânî, Ebu Hanife'nin Mürციî olarak takdim edilmesine karşı çıkmakta; fakat aynı zamanda Ebu Hanife'nin 'Ehl-i Sünnet' Mürctie'sine mensup olduğundan

bahsetmektedir. El-Bağdâdî ve el-Şehristânî'nin Mürcie'yi, bazı alt gruplardan oluşan bir mezhep olarak ele aldıklarını görmekteyiz. Bununla birlikte, konuyla ilgili bu iki müellifin eserlerinde verdikleri bilgiler incelendiğinde görülür ki, onların Mürcie'ye mensup olarak gösterdikleri şahısların Havâric ya da Kaderiyye gibi başka mezheplere mensup olduklarından bahsedilmektedir, veya kendileri hakkındaki bilgilerimiz, yalnızca isimlerinden ve iman konusundaki görüşlerinden ibarettir. O halde Mürcie'nin, Cehmiyye gibi, tamamen 'buharlaştırmış' olduğunu söyleyemeyiz. Fakat Mürci'î olarak bilinen kişiler İslam doktrininin gelişmesinde çok az katkısı olan kişilerdir. Tarihsel gelişme fikrini benimsemiş batılı araştırmacı, irca fikrini benimseyen bazı insanların İslam düşüncesinin gelişmesinde katkıları olduğuna ikna olmuş durumdadır. Aslında Ebu Hanife çapındaki bir şahsiyetin eseri incelendiğinde İslam düşüncesine yaptığı katkıyı kabullenmekten başka bir yol da yoktur.

Haricilik, Şia ve Mu'tezile gibi başka mezhep ya da mezhep grupları (sect-groups) bu bağlamda ele alınabilir ve iddia edilebilir ki, bu mezhepler Bağdadi ve Şehristânî'nin kendilerine atfettikleri kimliği ancak tedrici bir süreç sonunda kazanabilmiştir. Bu noktada, ancak ulaşılan genel sonuçlardan bahsedebilecek zamanım kaldı. Bu da şudur: ilk dönem müslüman müelliflerin eserlerindeki mezheplerle ilgili verilen bilgiler bir entelektüel ya da dini bir hareketin gelişim seyrini anlatan objektif malumat değildir. Aksine bu eserlerde adı geçen mezheplerin sapık olduğunu ortaya koymak için verilen bilgiler, neticede, dolaylı olarak, Sünnî İslam'ın ne kadar da doğru olduğunu ispat için kullanılmaktadır. Buna paralel bir başka sonuç da şudur: İslam düşüncesinin ilk dönemini açıklamaya yönelik her

hangi bir modern teşebbüs, ilk dönem eserlerinde mezheplerle ilgili verilen genel malumatlara değil, daha çok bu mezheplerin önde gelen bazı şahsiyetleriyle ilgili verilen bilgilere dayanmalıdır.